

Din istoria raporturilor noastre interdialectale.

(Cu prilejul apariției operei lui Th. Capidan, *Meglenoromânii, I. Istoria și graiul lor*. Acad. Rom. 1925, pag. VII + 225).

Negreșit, printre luminile cuprinse în studiile lui Th. Capidan asupra dialectelor din sudul Dunării și asupra raporturilor lor cu limbile vecine se întrevide silueta unei construcții monumentale. Nime, cred, n'a vorbit încă despre lucrurile acestea cu atâta competență și, mai ales, cu atâta experiență adunată chiar la fața locului, deci cu o atât de vie intuiție a realității. În 1910 Sextil Pușcariu a publicat a sa „*Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*“, ca un admirabil omagiu pentru W. Meyer-Lübke, lămurind vreo câteva probleme cardinale privitoare la cel mai îndepărtat trecut al limbii românești, indicând căi nouă cari trebuiau să ducă la soluții nouă și punând vreo câteva probleme cari au preocupat apoi în mod statornic pe filologii noștri. De atunci încoace au apărut un șir de contribuții istorice și lingvistice privitoare la începuturile limbii românești și dialectele ei, la locuințele Străromânilor și la expansiunea și migrațiunile lor din cuprinsul Peninsulei Balcanice, dealungul țărmlui dalmatin și prin hinterlandul acestuia până în Istria. Rezultatele de până aci ne fac să credem că ne apropiem cu pași repezi de soluții definitive, pe urma cărora va dispărea întunerecul care învăluia epoca „străromână“ și care altă dată părea de nepătruns.

Printre lucrările la cari ne gândim aci își ia locul de cinste și opera lui Th. Capidan, *Meglenoromânii, I. Istoria și graiul lor*, București, 1925¹. Trei adevăruri fundamentale pare-mi-se că se desprind înainte de toate din opera aceasta: 1. Dacă a mai fost cineva care s'a îndoit până acuma de lucrul acesta, de aci înainte graiul Megleniților noștri nu mai poate fi considerat decât ca un dialect deosebit, alături de dialectele dacoromân, aromân

¹ Ed. Academiei Române.

și istroromân, iar nu ca un subdialect al vreunuia dintre dialectele acestea. 2. Dialectul meglenit aparține românismului balcanic și s'a format în sudul Dunării. Tot trecutul lui și cele mai caracteristice dintre particularitățile lui comune cu alte dialecte românești, îl apropie mai mult de dialectul aromân. 3. În istoria evoluției dialectului meglenit se cuprinde o epocă de întinse influențe reciproce între acesta și dialectul bulgar din Rodope¹.

În acest prim volum, după care va urma un volum de literatură populară megleno-română și un dicționar etimologic al dialectului meglenit, Th. Capidan ne dă un material lingvistic atât de bogat, adunat și interpretat, precum se vede, în curs de ani îndelungați de dinainte și de după războiu, încât oarecari înegalități, contraziceri, scăpări din vedere și greșeli au fost inevitabile. Ele nu pot întuneca de loc valoarea operei lui Th. Capidan, în care autorul trebuie să ia poziție și față de o sumedenie de chestiuni cari reclamă analize subtile și amănunțite dincolo de cadrele obișnuite ale unei monografii oricât de cuprinzătoare a unui dialect. Una dintre chestiunile acestea va forma mai ales obiectul studiului acestuia, datorit impulsului pe care l-am primit de la Th. Capidan prin excelența lui lucrare.

Th. Capidan crede că anumite asemănări dintre dialectul meglenit și dialectul dacoromânesc, asemănări cari au făcut pe filologi ca să bănuiască oarecari legături speciale între cele două dialecte, s'ar datoră faptului că Meglenoromânii ar fi pierdut contactul cu Dacoromânii mult mai târziu decât Aromânii². Asemenea asemănări dintre două limbi sau două dialecte de aceeași obârșie nu pot deriva însă numai dintr'o mai îndelungată conviețuire, ci și din împrejurarea că acele limbi sau dialecte s'au desfăcut și s'au diferențiat deci mai din vreme din cadrele unitare ale limbii de obârșie sau că au fost așezate la marginile teritoriului ocupat de acea limbă, astfel încât anumite inovațiuni, pornite din anumite centre, în epoca anterioară diferențierii dialectale a teritoriului aceluia, n'au mai putut pătrunde până la ele. Astfel de pildă așa zisele arhaisme ale limbii sarde nu se explică din faptul că dintre ținuturile romanice Sardinia a fost co-

¹ Cf., mai ales, din *op. cit.*, concluziunile de pe pag. 65 și pag. 91—93.

² *Op. cit.*, pag. 65 ș. a., cf. și Th. Capidan, *Românii în Peninsula Balcanică*, în *Anuarul Institutului de Istorie națională* pe 1923 pag. 103—104.

Ionizată mai întâiu, precum credea G. Gröber¹, ci se datoresc împrejurării că Sardinia a fost izolată mai întâiu de restul Romaniei de vest². Iar dacă sub acest raport dăm de unele asemănări între limba sardă pe de o parte și limbile albaneză și română pe de altă parte³, acestea se lămuresc prin faptul că după toate probabilitățile și legăturile dintre estul și vestul roman s'au întrerupt cam în același timp⁴. Am mai putea cită vro câteva coincidențe între limba română și limbile spaniolă și portugeză sau coincidențe româno-siciliene, cari par să fie motivate cel puțin în parte de situația periferică a limbilor acestora în România, dar ne-am departă prea mult de problema pe care voim s'o discutăm aici. Nu mai insistăm nici asupra faptului că adese împrejurări identice au în ținuturi deosebite efecte identice, împrejurări ca acele de ex. cari împart Romania într'o parte care-l păstrează pentru noțiunea de „biserică“ pe vechiul *ecclesia* și în altă parte (Raetia, Pannonia, Gallia de nord și România) cari au dat preferință mai noului *basilica*⁵.

Cred prin urmare că nu ne este îngăduit să facem concluziuni asupra duratei mai lungi sau mai scurte dintre două idiomuri numai în baza numărului mai mare sau mai mic al asemănarilor dintre ele. Numărul particularităților cari apropie dialectul meglenit de cel dacoromân este după Th. Capidan de 14, față de 34 cari îl apropie de dialectul aromân și 4 cari îl apropie de dialectul istroromân⁶. Să vedem deci, dacă statistica aceasta ne permite să facem concluziunea că au mai existat legături megleno-

¹ *Vulgärlateinische Substrate romanischer Wörter* în *Archiv für lateinische Lexikographie und Grammatik*, 1884, pag. 204 urm. — Cf. expunerile lui O. Densusianu, în legătură cu teoria aceasta, în *Histoire de la langue roumaine*, I, pag. 45—48.

² Cf. W. Meyer-Lübke, *Einführung*³, pag. 144—145.

³ Intre asemănările acestea este mai caracteristică împrejurarea că și de o parte și de alta *o* și *u* continuă să fie sunete deosebite. — Despre alte apropieri între limba sardă și română și explicarea dată lor de M. Bartoli, cf. S. Pușcariu, *Locul limbii române între limbile romanice*, pag. 15—18.

⁴ Cf. *ib.*, pag. 23.

⁵ Vezi expunerile deosebit de instructive ale lui J. Jud în *Zur Geschichte der bündner-romanischen Kirchensprache* din *XLIX Jahresbericht d. hist.-antiquarischen Gesellsch. von Graubünden*. Jahrgang 1919, Chur 1920, pag. 10—11.

⁶ *Op. cit.*, pag. 58, 69—71.

dacoromâne și dincoace de epoca în care a încetat contactul dintre Aromâni și Dacoromâni. În scopul acesta trebuie să examinăm înainte de toate, dacă cele 14 particularități megleno-dacoromâne sânt cumva inovațiuni comune, ulterioare acelei epoci sau ba.

Că Megleniții formează persoana a treia plural la imperfect în *-u*, ca și noi, nu dovedește nimic sub acest raport. Textele noastre cele mai vechi nu cunosc decât forme fără *-u*¹. Și astăzi formele acestea sânt încă mult mai răspândite decât formele cu *-u* și mai stăruie chiar și în uzul nostru literar în locuțiuni ca „îl chemă Ion“². Prin urmare în ce privește uzul persoanei a treia plural la imperfect, asemănarea între dialectul dacoromân și dialectele aromân și istroromân este mult mai mare decât între cel dintâiu și dialectul meglinit. Dacă acel *-u* este, precum se pare, străromân, el poate să fi dispărut sau nici să nu fi apărut în aromânește, întocmai precum a dispărut sau n'a apărut în dialectul istroromân care este mult mai aproape de dialectul dacoromân decât cel meglinit. Dacă însă cineva l-ar putea crede poate pe acest *-u* de dată mai recentă, atunci ar trebui să admită că este dintr'o vreme când dialectul dacoromân nu numai că n'a fost în contact cu dialectul aromân, dar nici cu dialectul istroromân, și prin urmare nici cu cel meglenoromân.

Obiecțiuni de același fel ca pentru acest *-u* se pot face și pentru *dz > z*: dacorom. megl. *zac* și *dž > ž*: dacorom. megl. *joc*, dacorom. *june*, megl. *juni*, dacorom. *jos*, megl. *anjos* etc. Textele noastre rotacizante au în asemenea cazuri *dz (s)* resp. *dž (s)* și formele cu *dz* și *dž* cuprind și astăzi încă regiuni destul de întinse din teritoriul dacoromân. Pe de altă parte Istroromânii au de asemenea *z* resp. *ž*. Cu *magis* formează comparativul și celelalte dialecte: ir. *je mai amașice furât-a âcu*³, arom. *nă pâlata ma mare de cât a noastră*⁴. Străromân este și vocativul în *-li*, dacorom. *-le* și cunoscut și dialectului aromân, precum arată și Th. Capidan, în forma *dumnidzale*. E inițial a devenit *je* în toate dialectele. Urmele acestei palatalizări se mai păstrează în forme aromânești ca *io*, *iou* pentru *eu* și *mine*. Despalatalizarea lui *ie-*

¹ I. A. Candrea, *Psaltirea Scheiană* I, pag. 190.

² S. Pușcariu, *Zur Rekonstruktion*, pag. 28—29.

³ S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, I, pag. 4.

⁴ P. Papahagi, *Basme aromâne*, pag. 3/30.

este un fenomen specific aromânesc, deși se observă pe alocuri și în dacoromânește. O inovațiune aromânească este și preface-rea lui *au* și *eu* în *av* și *ev* (arom. *gavră*, *avdu*, *preftu*) și o găsim și în istroromânește (ir. *căwtu*, *prewt*). Inovațiuni datorite unor analogii sânt și formele aromânești *hibă* și *fută*, pentru dacorom. *fie*, megl. *iîă* și dacorom. megl., chiar și ir., *fost*. Că motivele cari au făcut ca forma mai veche *yingiș* să se păstreze la Aromâni — și ei spun de altfel *tridzăfi*, *patrudzăfi* etc. — n'au existat la Dacoromâni și Meglenoromâni, nu înseamnă că relațiile dintre aceștia trebuie să fi fost mai îndelungate decât legăturile lor cu Aromânii. Nu are valoare aci nici faptul că perfectul compus se întrebuițează în dialectul meglenit mai des sub forma inversă, *mâncat-au*, care lipsește din aromânește. Apropierea este aci mai mare de dialectul istroromân, care pare a preferi de asemenea această formă inversă¹, cu toată că a avut mai strânsă legătură cu noi și deși noi dăm astăzi preferință topiceii auxiliar + participiu. Nu văd un argument în favo- rul unor prelungite legături megleno-dacoromâne nici în faptul că „la sfârșitul cuvintelor *u* se păstrează numai după o grupă de consonante, în care ultima este o lichidă, ca în dialectul daco- român“², căci în felul cum se prezintă *-u* în literatura noastră veche am putea descoperi aci o apropiere mult mai mare a dia- lectului nostru cu cel aromânesc. Dar nu trebuie să neglijam nici faptul că *-u* s'a păstrat totuși în dialectul meglenoromân pe o scară mai întinsă decât la noi, ca d. ex. în *aistu*, *iestu* și *estu* (cu despalatalizarea lui *ie-*!)³. Un *a* epitetiv apoi, ca în megl. *fișta*, *țela*, *cola* etc., se găsește destul de adese și în aro- mânește: arom. *ațela*, *ațeluea*, *ațel'a*, *ația* etc.⁴. Căderea lui *-l* cu funcțiune de articol, după vocala velară *u* ca *omu*, *bou* etc., are desigur la Megleniți alte motive decât în dacoromânește. Ea este la ei fără îndoială o urmare a velarizării lui *-l*, un fenomen general în dialectul meglenit, precum arată Th. Capidan⁵. Și sub acest raport asemănarea este mai mare cu dialectul istroromân. Că *l'*

¹ Ne putem convinge de lucrul acesta din orice pagină din textele istroromâne publicate de S. Pușcariu.

² *Op. cit.*, pag. 120, pe lângă pag. 70.

³ *Ib.*, pag. 153.

⁴ Vezi P. Papahagi, *Basmе aromâne*, glosar.

⁵ *Op. cit.*, pag. 135.

este înlocuit foarte adesea¹ prin *i* (*i*), poate fi o consecință a prelungirii evoluției $l > l' - i$, independentă de dialectul dacoromân, mai ales în fața faptului că Istroromânii îl păstrează peste tot pe *l'*, având *i* doar pentru *n*, și aceasta într'un singur caz: *vreșe spuie*².

Cât despre palatalizarea labialelor, în domeniul fenomenului acestuia asemănările între dialectul dacoromân și dialectul aromân sânt mult mai mari decât între cel dintâiu și dialectul meglenoromân. Adevărat că fenomenul nu are caracter general nici în dacoromânește și nici în dialectul meglenit, spre deosebire de dialectul aromân unde s'a generalizat. În dacoromânește însă restricțiunile sânt mai mult de ordin geografic, fenomenul pare mai redus față de uzul aromân ca extensiune, pe când în dialectul meglenit fenomenul n'a cuprins nici toate cuvintele și nici chiar toate labialele, este deci mai redus ca intensitate. Pe teritoriul dacoromân există regiuni în cari palatalizarea a cuprins toate labialele și s'a produs în toate cuvintele în cari condițiunile erau date pentru evoluția aceasta, și regiuni cari nu cunosc palatalizarea de loc. Alături de ele există regiuni cari au o situație intermediară cu palatale palatalizate și nepalatalizate. Alătura de această promiscuitate stă, de sigur provocată cel puțin în parte și de ea, și varietatea rezultatelor până la care a ajuns palatalizarea fiecărei labiale în parte în dacoromânește (*k'ept*, *pk'ept*, *tșept*, *șept*, etc.). În dialectul meglenit *f* se palatalizează peste tot, devenind mai întâiu *h'*, iar acest *h'* dispare apoi lăsând în urma lui doar o „ușoară aspirațiune“³. Labialele *v*, *p* și *m* se prefac aci în *g'*, *k'* și *n* (*ghipt*, *chiępt*, *nîl'ă* = „mie“ < *milia*) sau rămân nealterate (*vin*, *spic*, *mil'ă* < *milia*); nu se palatalizează în nici un singur caz labiala *b*⁴. Evident că asemănarea este aici mult mai mare între dialectele dacoromân și aromân, decât între dialectele dacoromân și meglenoromân, acesta din urmă având o poziție deosebită față de celelalte două dialecte. În dacoromânește se palatalizează toate labialele ca și în aro-

¹ Capidan zice „câteodată“ la pag. 70, iar „de cele mai multe ori“ la pag. 135.

² Cf. S. Pușcariu, *Zur Rekonstruktion*, pag. 22—23.

³ Articularea lui *h'* ca și a lui *y* a făcut dificultăți Megleniților, lucru care a avut anumite consecințe și despre care îmi propun să vorbesc altădată.

⁴ Vezi Th. Capidan, *op. cit.*, pag. 121—127.

mânește și în deosebi *v* devine ca în aromânește *y* nu *g*, iar *b* dă *g* ca și acolo.

Am trecut într'o sumară revistă 13 din cele 14 puncte de asemănare între dialectele meglenoromân și dacoromân date de Th. Capidan. Am văzut că adesea particularitățile despre care se credeă până acuma că sânt comune numai acestor două dialecte¹ se găsesc și aiurea, că altădată acolo unde apropierea părea mai mare între dialectele dacoromân și meglenit, asemănarea este tot atât de mare sau chiar mult mai mare între dialectele dacoromân și aromân, că n'am descoperit în cuprinsul celor 13 puncte nici o inovațiune care s'ar prezintă ca un fenomen mai recent decât începuturile diferențierii limbii străromâne în dialecte și care ne-ar sili să admitem un contact megleno-dacoromân prelungit dincolo de despărțirea Aromânilor din cuprinsul unității străromâne.

A rămas să mai vorbim de acel *i* din megl. *pîini*, *mîini*, *çîini* etc. și dacoromânescul *pîne*, *mîne*, *cîne* etc. Mai bine a explicat până acum formele acestea, mult mai răspândite altădată decât astăzi în dialectul dacoromân, S. Pușcariu², numai că ele n'au nimic de a face cu forme ca *maire*, *taire*, *buine* etc., căroră le-a dat o explicație atât de sugestivă N. Drăganu³ și pe cari ni le înfățișează ca săsisme, la fel și în același timp, și C. Lăcea⁴. S. Pușcariu are toată dreptatea că acel *i* din forme ca d. ex. *cîne* este un ecou al vocalei palatale din silaba următoare, dar nu putem admite împreună cu dânsul că forma *cîne* presupune un stadiu anterior *câne*⁵, lucru care se va înțelege din cele următoare. Dacă însă formele *cîne* etc. ar fi de fapt mai nouă decât formele *câne* etc., dacă am avea de a face aci într'adevăr cu o inovațiune specific dacoromânească și meglenoromână, atunci de sigur că am avea tot motivul ca să admitem,

¹ Cf. și prețioasele informațiuni pe cari ni le dădea O. Densusianu în *Hist. de la langue roumaine*, I, pag. 330—337.

² *Dacoromania*, I, pag. 380—384.

³ *ib.* III, 476—477, 487—497, 508. — Un recent articol al lui G. I. Brătianu, din *Romania*, LI. (Avril 1925), pag. 268—272, îmi reamintește că forme ca *maire* se găsesc și printre citațiile „valahe” ale unor scriitori italieni mai vechi. Pentru lămurirea definitivă a problemei va trebui să li se dea toată atențiunea cuvenită și acestora.

⁴ *Dacoromania*, III, 466—469.

⁵ *Dacoromania*, I, 390.

chiar numai pentru faptul acesta, mai mult decât pentru toate celelalte, că Meglenoromânii au pierdut contactul cu Dacoromânii mai târziu decât Aromânii. De altfel ar fi să-i atribuim hazardului un rol prea mare. Studiul de față va avea deci în vedere înainte de toate soarta lui *a* în poziție nazală.

Când una dintre nazalele *m*, *n*, *ŋ* este urmată de altă consonantă, ea nu poate să facă parte, în întregime, în baza principiului sonorității¹, decât din aceeași silabă ca și vocala care o precede. O nazală intervocală însă se găsește sau pe sau după hotarul dintre cele două silabe cărora le aparțin cele două vocale. În cazul dintâiu depresiunea maximă a sonorității se produce în clipa anterioară ploziunii din cuprinsul consonantei nazale intervocalice, care aparține astfel amânduror silabelor, în cazul al doilea depresiunea maximă se atinge în clipa în care se sfârșește articularea vocalei care precede nazala, iar aceasta aparține în întregime celei de-a doua silabe. În epoca preromanică, cel puțin când vocala dintâiu eră accentuată, se pare că numai articulația din urmă eră cu puțință în cazul lui *-m-* și *-mn-*² intervocalic: *po|num* > *pomu* > *pom*, *do|m[i]num* > *domnu* > *domn*, amândouă articulațiile în cazul lui *-nn-*: *a|nnum* > *anu* > *an*, însă *non|num* > *nunu* > *nun*, și numai cea dintâiu articulație în cazul lui *-n-*: *can|nem* > *câne*. O vocală este deci în poziție nazală, dacă este urmată de o consonantă nazală și face parte împreună cu aceasta sau numai cu partea ei implozivă din aceeași silabă.

¹ Despre silabă și sonoritate și totul ce se spune aci despre rolul lor în viața limbii, vezi studiul meu *Principiul sonorității în economia limbii* din acest volum. Apoi, *m + cons*, *n + cons* și *ŋ + cons* ar trebui numiți mai exact diftongi consonantici, nu grupuri de consonante (*ib.*). Chestiunea aceasta de terminologie nu prea are însă importanță aci

² *mn* reprezintă aci, în lipsa altui semn grafic, un singur sunet, nu două sunete cum se crede de obicei. Dacă rostim cuvintele *domn*, *pom*, *bun*, avem în tustrele cazurile sunete finale deosebite. În cazul lui *domn* sunetul final, articulat cu cluziune bilabială nu este nici *-n* din *bun*, dar nici *m* din *pom*, căci deodată cu cluziunea bilabială se face și articulația dentală cu limba ca la *n*. Prin urmare *mn* nu reprezintă în cazul acesta nici succesiunea *m + n*, ci un singur sunet nazal, pe care îl putem numi *b i l a b i a l - d e n t a l* din cauza simultaneității cluziunilor bilabiale și dentale. Dacă este așa, înțelegem de ce *m + cons*. formează poziție nazală și de ce *mn*, de la care am așteptă cu atât mai mult ca să aibă asemenea efecte, dacă ar fi de fapt *m + n*, nu formează poziție nazală, întocmai ca și *m* simplu.

Nazalele sânt sunete cu articulație îngustă și pot exercita o influență asimilatorică asupra vocalei precedente, îngustând-o, deci micșorându-i unghiul maxilar, dacă se găsesc cu ea în aceeași formațiune silabică¹. Lucrul acesta se întâmplă în mod regulat în limba românească, când vocala este accentuată. De aceea orice *ó* și *é* în poziție nazală se preface în *u* și *i*. Numai *ú* și *í* în poziție nazală nu-și mai schimbă timbrul, căci sânt la limitele sistemului nostru vocalic, constituind în cuprinsul acestuia sunetele cele mai înguste. În cazul lui *ó* și *é* în poziție nazală articulația limbii rămâne velară la *o* > *u*, palatală la *e* > *i*, iar poziția buzelor rămâne verticală la *o* > *u*, orizontală la *e* > *i*.

Aceeași tendință asimilatorică a lucrat și asupra lui *á* în poziție nazală. Un *a* cu unghiul maxilar micșorat în aceeași sau cam în aceeași proporție ca de la *o* la *u* sau de la *e* la *i*, eră însă în afară de sistemul nostru fonetic, în afară de deprinderile articulatorice ale limbii românești. În consecință s'au produs în mod reflex mișcări articulatorice cari însoțesc de obicei acest unghiu maxilar mai mic². La articularea lui *a* poziția limbii este neutrală, iar buzele au configurație orizontală ca în poziție de repaus — deci când nu vorbim — cu modificarea provocată de îndepărtarea dinților de jos de cei de sus. Reflexele mișcării unghiului maxilar trebuiau să se manifeste mai ales în limbă, căci buzele păstrau și așa o atitudine obișnuită la un unghiu maxilar mai mic, ca la *e* sau la *i* sau la întreaga gamă de sunete intermediare între *a* și *i*. O mișcare reflexă a limbii putea să se producă însă numai în sensul palatalizării sau velarizării lui *a* ajuns în stadiu de transformare. Cum și pentru una și pentru alta a fost dat punctul de plecare prin îngustarea unghiului maxilar, au trebuit să intervie anumite asociații fiziologice³ care să

¹ Nu au aceeași influență asupra unei vocale următoare, cu care este în contact numai partea lor explozivă, căci ploziunea este o evoluție articulatorică în direcția opusă îngustării.

² Limba fiind mereu să adapteze elementele nouă vechilor obișnuințe. Astfel se explică perfectă asimilarea elementelor primite din alte limbi, câtă vreme ea își păstrează caracterul original prin puterea de rezistență și de originală și proprie imaginațiune a celor cari o vorbesc.

³ Asociații de tot felul sânt la baza întregii vieți a limbii și deci și la baza tuturor prefacerilor ei. Orice asociație se datorește, firește, unui proces psihologic mai mult sau mai puțin conștient. O asociație semantică îl preface pe *gravis* în *grevis* după *levis*. Unei asociații morfologice i se datorește prefacerea dialectală a lui *tau*, *tai* în *tau*, *tai* după verbe ca *dau*, *dai*. În *guberno* *v* din *κυβερνάω* a fost înlocuit prin *u* grație unei asociații fizio-

hotărăscă dacă intră în acțiune partea de dinainte a limbii, apropiindu-se de palat, sau partea de dinapoi a limbii, apropiindu-se de velum. Cu deschizătura orizontală a buzelor se combină mai bine articularea palatală, completând figura articulatorică a lui *e—i*¹. Alți factori favorizau însă articularea velară. Lui *a* îi urmă

logice. În graiul individului sau indivizilor neobișnuiți cu articularea lui *v* a apărut aci în locul acestuia sunetul care se asemănă mai mult cu el în sistemul lor fonetic. Nu poate fi în intenția mea ca să clasific în această notă, după categorii, toate asociațiile posibile de felul aceasta.

¹ Fiecărui sunet li corespunde o anumită figură articulatorică, determinată de configurația articulatorică a organelor de vorbire. La fiecare sunet toate organele acestea (buzele, fălcile, limba, uvula, coardele vocale etc.) iau o atitudine anumită, formând toate împreună figura lui articulatorică. Fiecare limbă își are sistemul ei fonetic și sistemul ei de figuri articulatorice, iar în cuprinsul ei de obicei alte figuri articulatorice nu sânt cu puțință. (Grecescul *v* de pildă, de care am vorbit și în nota precedentă, a fost și a rămas în afară de sistemul articulatoric al limbii latine). Când una dintre componentele unei figuri articulatorice se modifică pe urma tendințelor de prefacere pururea vii în cuprinsul unei limbi, echilibrul limbii — și în mișcare există un echilibru — nu se tulbură, sau se restabilește ușor după oarecari șovăiri, dacă în felul acesta apare în locul acelei figuri articulatorice alta, obișnuită în sistemul articulatoric al acelei limbi. Acesta este de ex. cazul prefacerii lui *e > i* sau *o > u* în poziție nazală, când singura componentă modificată este unghiul maxilar. Când însă pe urma modificării unei componente articulatorice ar trebui să se formeze o figură articulatorică neobișnuită în sistemul limbii, două sânt înainte de toate căile deschise pentru restabilirea echilibrului: Sau se produc modificări și în cuprinsul celorlalte componente articulatorice, formându-se astfel o figură articulatorică obișnuită, sau modificarea inițială este împiedecată, limba revenind la status quo ante. Astfel *dimicà* trebuia să dea, pe urma labializării celui dintâiu *i*, *dümicà* cu modificarea unei singure componente articulatorice, a configurației buzelor. Dar o asemenea figură articulatorică în care buzele să aibă configurație verticală și toate celelalte organe aceeași configurație ca la *i*, n'a fost cu puțință în limba noastră. Atunci s'a mai produs o modificare: limba a articulat velar în loc ca să articuleze palatal și astfel am ajuns la *u*. (Despre *dumica*, după etc. vezi mai pe larg *Dacoromania* II, pag. 191—194). Cum însă labializarea a fost un fenomen cu tendințe de generalizare (despre aceasta vezi *ib.*, pag. 194—197), tendința labializării în *dimicà* a cuprins probabil un teren mult mai vast decât acel pe care îl ocupă astăzi forma *dumicà*. Configurația lui *ü* a putut să fie evitată și pe calea regresivității la *dümicà*. Mai este cu puțință și o a treia eventualitate. Anumite asociații fiziologice lucrează cu atâta putere, împingând sunetul într'o direcție nouă, încât nu mai este cu puțință nici regresivitatea și nici alunecarea înspre o altă figură articulatorică obișnuită. Limba trebuie să se deprindă cu o figură articulatorică nouă, care îmbogățește sistemul ei articulatoric. Acesta este cazul lui *ă*, *â*. Când pe asemenea căi apare un sunet nou, procesul este mult înlesnit în cazul când acel sunet se găsește în vreo limbă vecină

o nazală. Ori de câte ori rostim un sunet nazal, mușchiul uvular se lasă în jos, mișcarea lui fiind urmată și de velum, spre a deschide aerului trecerea prin cavitatea nazală, iar partea de dinapoi a limbii se ridică puțin în același timp, spre a îndrepta aerul înspre aceea cavitate. Intre aceste mișcări articulatorice se găsește prin urmare și o apropiere între velum și partea de dinapoi a limbii¹. Interveneau deci două influențe, una în sensul palatalizării, cealaltă în sensul velarizării, cari și-ar fi putut ținea foarte bine cumpăna. Intre ele trebuia să aibă totuși cea din urmă mai multă greutate, pentrucă venea chiar de la consonanta nazală, motorul întregii evoluțiuni. Atâta nu ajungea însă, pentruca desvoltarea vocalei să fie îndrumată în mod statornic pe calea velarizării.

Configurația orizontală a buzelor și apropierea dintre velum și partea de dinapoi a limbii sânt atribuții ale chiar sunetelor (*a + nazală*) din concursul cărora stă să pornească noua evoluție. Ele pot constitui numai unul dintre elementele asociației fiziologice care trebuie să intervie, precum spuneam mai sus, ca soarta vocalei să se hotărască. Elementul al doilea — pentru fiecare asociație este nevoie de cel puțin două elemente — nu putea să fie decât imaginea articulatorică a unui sunet vecin². Vecinătatea unui sunet palatal determină deci evoluția lui *â* în poziție nazală în spre *e—i* (palatala precede: *christianum* > *creștin*, arom. megl. *criștin*, *filianum* > *fin*, arom. *h'il'in*; palatala urmează: *animam* > + *enimă* > *inimă*, arom. *inimă*, megl. (Huma) *inimă* și *inămă*³, *a + ante* > + *ainte*), vecinătatea unui sunet velar în spre *o—u* deslabializat — configurația buzelor rămânând orizontală deci — în spre *ă—â*⁴ (urmează două velare, *g* și *o* > *u*: *fran-*

¹ O asemenea apropiere, care poate duce până la cluziune, este caracteristică pentru sunetele velare.

² Intervine deci forța motrice asimilatorică. Efectul ei este de fapt o „asimilare”, parțială în cazul de față.

³ Aci de sigur că nu avem de a face cu o metateză din *ănimă (Th. Capidan, *op. cit.*, pag. 100), ci cu trecerea foarte obișnuită și în dialectul meglenit a lui *e* neaccentuat în *ă* după dentala *n*: megl. *bunătăți*, *sănătăți* *ib.*, pag. 110, (însă *pustiinitati* pe lângă *pustiăntati*, *ib.*, pag. 187), *năma!u* etc. Cf. și *Dacoromania* II, pag. 195—196.

⁴ Pentru descrierea sunetelor acestora vezi, Th. Gartner, *Darstellung der rum. Sprache*, Halle a. S. 1904, pag. 4—5, Pușcariu—Herzog, *Lehrbuch der rumänischen Sprache* I, ed. a 2-a, Cernăuți, 1920, pag. 5. Cf. și *Dacoromania* II, pag. 180.

go > *frâng*, arom. *frângu*, megl. *frong*, *plango* > *plâng*, ar. *plângu*, megl. *plong*; între două velare, *c* și *o* > *u*: *canto* > *cânt*, megl. *cont*). Câteodată acest *a* are însă în apropierea *sa* și *o* palatală și *o* velară (d. ex. *c* și *e* în *canem*). În cazul acesta, în concurența dintre asociația palatală și cea velară, birue de obicei cea din urmă, pentru că chiar înăluntru grupului *a* + *nazal* elementul velar are mai multă putere decât cel palatal, precum am arătat în cele precedente (deci *canem* > *câne*, arom. *câne*).

Se mai poate ca și altă împrejurare să fi fost hotărâtoare în cazul din urmă. Precum știm, un fenomen nou nu cuprinde nici când dintr'odată întreg materialul lingvistic în care sânt date condițiunile pentru desvoltarea lui. Este foarte probabil că prefacerea lui *a* în poziție nazală a început mai ales în cazurile în cari era urmat de nazala velară. Configurația gurei și prin urmare și unghiul maxilar au par'că mai multă precizie, mai multă stabilitate la articularea grupurilor consonantice din care face parte *o* nazală labială sau dentală, decât la articularea grupurilor de consonante din care face parte *o* nazală velară. Efectul preciziei sau stabilității mai mari în cazul dintâiu se datorește faptului că cluziunea labială și cea dentală închid cavitatea gurii la extremitatea ei exterioară sau aproape de ea, pe când în cazul din urmă cavitatea bucală rămâne deschisă dinceoace de cluziunea velară înspre marginea ei exterioară. Dacă rostim de ex. grupuri de sunete ca *amba*, *imba*, *anta*, *inta*, *anga*, *inga* și le comparăm cu atențiune, nu prea putem constată vr'o deosebire între *m* din *amba* și *m* din *imba* sau între *n* din *anta* și *n* din *inta*, dar η din *anga* se distinge de îndată printr'un unghiul maxilar mai mare față de η din *inga*. Si *m* și *n* se pot articula cu un unghiul maxilar mai mare sau mai mic, nu pot depăși însă *o* anumită distanță dintre fălci, fără ca cluziunea labială resp. dentală să nu mai fie cu puțință. De aici rolul pe care aceste cluziuni îl au în cazul de față. La η însă unghiul maxilar poate evolua pe distanța întregă de la cluziunea dentală până la îndepărtarea maximă posibilă a dinților; aci unghiul maxilar este mai puțin fixat asupra unor anumite distanțe. Dacă în urma faptelor acestora îngustarea lui *a* în poziție nazală își are într'adevăr cele dintâiu începuturi mai ales în cazurile când după *a* urmă *o* nazală velară, și nu avem nici un motiv să ne îndoim că a fost așa, atunci evoluția acestui *a* trebuie să se desemneze la început

mai ales pe linia $a-\tilde{a}-\hat{a}$, deci în sensul velarizării, căci după nazala velară urmează totdeauna altă velară (*ningit, longus, plango, frango, branca, etc.*). Când se desvoltă însă o nouă obișnuință articulatorică, ea devine o nouă forță în evoluția limbii. Acest factor nou n'a putut să ajute numai evoluția *canem* > *câne*, ci a putut determina și evoluții ca *mane* > *mâne* în loc de *mine*, *panem* > *pâne* în loc de *pine*, cu toate că în cazurile din urmă nici o velară nu se găsea în apropierea lui *a*. Oricum, rezultatele finale arată că a existat de fapt o acțiune unificatoare care trebuia să prindă — deși n'a reușit peste tot — toți acești *a* în poziție nazală într'o singură categorie.

Altă dată însă lucrează și asociația velară și cea palatală deopotrivă asupra lui *a* în poziție nazală, fără ca să cedeze una alteia. Ar trebui deci ca *a* să se palatalizeze și să se velarizeze în acelaș timp. Nu numai pentru limba noastră însă, simultaneitatea articulării palatale și celei velare este o imposibilitate fiziologică. Atunci imaginea articulatorică velară și cea palatală se exteriorizează una după alta, în loc ca să se exteriorizeze deodată. Astfel se explică *canem* > *câne*, *canes* > *câni* etc. Tendința de a preface pe orice *á* în poziție nazală în *â*, care s'a accentuat tot mai mult, grație împrejurărilor descrise mai sus, combinându-se cu influența vocalei palatale care urmă, și *panem*, *mane* etc. au putut să dea *pâne*, *mâne* etc.

Cu privire la formele din urmă s'ar mai putea întreba de ce s'a format în cazurile acestea diftongul *âi* și nu diftongul *iâ*. De ce am ajuns la *mâne* și nu la *miâne* etc.? Am văzut că în evoluția lui *á* în poziție nazală influența velară a avut un ascendent oarecare față de cea palatală. Este deci foarte natural ca atunci când amândouă trebuiau să-și realizeze efectele în mod succesiv, când și imaginea articulatorică velară și imaginea articulatorică palatală așteptau să se exteriorizeze, cea dintâiu să se fi impus mai întâiu. Apoi acest *i* se găsește numai înaintea de *n*, nu și înaintea lui *n + cons.* sau *m + cons.*, deci numai când *n* se află alătura de palatala *e* sau *i*, în nemijlocită apropiere. Succesiunea $\hat{a} + i + n$ se face apoi cu mai multă înlesnire, pe o linie articulatorică mai dreaptă și mai simplă, decât $i + \hat{a} + n$. În cazul lui $i + \hat{a} + n$ limba ar fi trebuit să facă mai întâiu articularea palatală în partea de dinainte a gurii (*i*), apoi articularea velară în partea de dinapoi a gurii (*â*) și apoi articularea

dentală iar în partea de dinainte a gurii (*n*). Nimic mai firesc decât ca limba să alunece pe cea mai simplă și mai ușoară dintre liniile articulatorice posibile, dacă anumite împrejurări n'o împing în altă direcție.

Până acuma am înregistrat ca rezultate finale ale evoluției lui *â* în poziție nazală pe *i*, *â* și *âi*. Este un desăvârșit paralelism între acest *i*, *â*, *âi* < *a* pe de o parte și *u*, *i*, *iu* < grec. *o* pe de altă parte, cu deosebirea că în cazul dintâiu avem de a face cu o sinteză de mișcări articulatorice (la unghiul maxilar micșorat se adaogă articularea palatală, sau cea velară, sau amândouă), pe când în cazul al doilea avem de a face cu analiza unor mișcări articulatorice simultane, această desfacere putând duce la suprimarea uneia dintre ele sau la iuxtapunerea lor în ordine de succesiune. Un *o* cu simultaneitatea articulării sale labiale și palatale fiind în afară de obișnuințele noastre articulatorice¹, aceste două articulări au fost desfăcute una de alta. Dintre cele două imagini articulatorice cari se împotriveau una alteia, îndată ce trebuiau exteriorizate deodată, a primit haina realității fonetice sau numai cea labială (*μαρτυς* — *μαρτυρος* > *marturem* > *martur*) sau numai cea palatală (*μύρον* — *mir*) sau totuși amândouă, trecând însă din simultaneitatea lor într'o ordine de succesiune (*γύρος* > *giur*)².

În general, limba nu evoluează în salturi, formele nouă apărând adecă dintr'odată și distingându-se prin deosebiri mari față de stadiul anterior, ci evoluează în prefaceri lente și succesive. Până a se reduce la proporțiile pe cari le are când articulăm un *i* sau *â*³, unghiul maxilar, pornind de la configurația lui *a* și micșorându-se mereu, trebuia să treacă și prin mărirea pe care o are când rostim un *e* sau *ă*. Cât pentru evoluția *a*—*e*—*i*,

¹ Despre efectele acestei dificultăți de a împreună articularea labială cu cea palatală în legătură cu labializările românești, vezi expunerile din *Dacoromania* II, 191—197, pe cari le-am mai citat.

² Nu are nici o importanță dacă prefacerile lui *ü* în exemplele citate sunt latine încă sau românești. Comparația e făcută aci numai pentru demonstrarea unor fapte de ordin fiziologic.

³ În liniamente generale, din punct de vedere fonetic, *â* se poate defini ca un *i* a cărui articulație palatală a devenit velară sau ca un *u* deslabializat, adecă cu deschizătură orizontală nu verticală a buzelor, *ă* se poate defini ca un *e* a cărui articulație palatală a devenit velară sau ca un *o* deslabializat.

ea este confirmată de forma *enimă*¹, care trebuie pusă alături de forme ca *mente*, *dente*, *mene* etc.² și al cărei *e*- nu trebuie considerat ca înlocuitor al unui *â*- sau *i*- < *â*-, fie prin asimilare sau fie pe vreo altă cale. Trebuie să admitem chiar că acest *e* din *a* în poziție nazală a devenit *i*, păstrând totuși câteodată vechiul său timbru, împreună cu *e* din *mente* etc., deci oricum încă înainte de despărțirea dialectelor (*mentem* > *minte*, arom. *minte*, megl. *minti*, *mene* > *mine*, arom. *mine*, megl. *mini*, ir. *mire*, *christianum* > *creștin*, arom. megl. *criștin*, *animam* > *inimă*, arom. megl. *inimă*, ir. *իրիմե*). Prin urmare când *â* în poziție nazală a devenit *é*, prefacerea lui *é* în poziție nazală eră în plină evoluție, generalizându-se, iar *é* din *â* în poziție nazală, prins astfel de mișcarea aceasta în sistemul nostru fonetic, a fost zorit în transformarea lui în *i*.

Nu tot atât de repede a trecut *â* dincolo de *ă* până la *â*. Evoluția aceasta trebuia să se desăvârșească de la sine, fără ca să primească vr'un concurs de felul aceluia pe care l-a avut *â* în poziție nazală > *e* > *i*. Apoi în acea epocă se produsese o mișcare de proporții mult mai întinse a lui *e* înspre *i*, căci nu numai *e* în poziție nazală ci și *e* neaccentuat evoluă înspre *i*, precum am arătat altă dată, pe când evoluția lui *a* neaccentuat s'a oprit la *ă* și s'a fixat aci, acest *a* păstrându-se până astăzi sub forma de *ă*. Mai știm că între evoluțiile lui *é* în poziție nazală > *i* și *e* neaccentuat > *i* s'au stabilit oarecari relații, raporturi din cari se explică între altele și păstrarea până într'o epocă relativ târzie a formelor, *mente*, *mene* etc.³ și, adăogăm, chiar a unor forme ca *enimă* < *animam* în loc de *inimă*, precum rezultă din observările de mai sus. Cu atât mai mult sântem nevoiți să admitem că asemenea relații s'au stabilit și între *â* din *â* în poziție nazală și *ă* > *a* neaccentuat, căci noulatea sunetului, neobișnuit înainte în graiul strămoșilor noștri, trebuia să le

¹ O găsim la copisti A și C în *Psalt. Șch.*, cf. *enima* 9/12, *enimile* 9/2 și *enimiei* (cu asimilarea lui *i* din silaba a doua sau, mai probabil, cu un *e* neaccentuat netrecut în *i*) 525/8. La copistul B găsim și forme ca *†rema* 21/5, 33/15, 55/13 și *†remă* 31/6, 141/14, 161/15 etc., cu *î*-. Prin urmare și *animam* a dat *inimă* în loc de *inimă*, în aceleași condițiuni ca *panem* > *pâne*. Probabil că tot aici trebuie citată și forma ir. *ărent'e* = „înainte”, deși în dialectul acesta nu se găsesc de altfel forme ca *mente*, *dente* etc.

² Despre formele acestea cf. *Dacoromania* II, 174—178 și 209—214.

³ Vezi studiul meu, citat aci prea adese, *Dacoromania* pag. 174—214.

provoace. Cum însă *ă* neaccentuat a rămas neschimbat, corespondența dintre el și *â* accentuat a putut să-l facă pe acesta din urmă numai mai conservativ față de influența nazalei următoare, din cauza căreia mișcarea unghiului maxilar trebuie să continue de altfel ca și la *â* în poziție nazală $> e > i$, *ă* în poziția aceasta dând *â*¹.

Ne întrebăm acum care va fi fost situația în epoca străromână înainte de a se diferenția dialectele. Mai întâiu apariția lui *i* în locul lui *é* în poziție nazală trebuie să fi avut pe atunci înfățișarea unui fenomen cu caracter „general”, dar în istoria limbilor asemenea termeni au de obicei o valoare foarte relativă, grație vastității materialului de cuvinte în cari urmează să-și facă apariția fenomenul nou, grație vastității teritoriului pe care îl cuprinde o limbă și pentru că o izolare vremelnică sau statornică poate să sustragă vro regiune acelei inovațiuni, în dezvoltarea căreia mai pot interveni într'un caz sau altul și mulți alți factori. În dialectul dacoromânesc s'a produs d. ex. o mișcare care a dus la dispariția rotacismului. Dacă considerăm mișcarea aceasta încheiată acum 200 de ani, limita este, cred, mai degrabă prea apropiată decât prea depărtată de noi. Totuși s'a mai semnalat în secolul trecut rotacismul Moților izolați în Munții lor Apuseni și totuși se mai aud și astăzi forme ca *pără*, *irimă*, *gerunchiu*, iar un *rapoi* își face intrarea într'o nuvelă chiar în scrisul unui reprezentant al literaturii românești de talia lui Sadoveanu². Dacă vreo generație viitoare nu va mai cunoaște astfel de relice întârziate ale rotacismului, ar însemna aceasta că numai

¹ Desigur, deosebirea dintre *ă* și *â* nu rezidă numai în diferența de mărime dintre unghiurile lor maxilare. Dar cum în limbă nu există sunete izolate, astfel nu există în obișnuința limbii nici mișcări articulatorice izolate, ci numai complexe figuri articulatorice, deci combinații de mișcări articulatorice. Un șir de observații, chiar și din studiul acesta — vezi în deosebi nota despre figurile articulatorice — confirmă faptul acesta. El este de altfel de așa evidență, încât nu mai are nevoie de documentare. Există, ca să zicem așa, o regulă oarecare în felul cum se combină diversele mișcări articulatorice în figuri articulatorice. Aplicând deci cele spuse aci lui *ă-â*, voiesc să zic că deși putem articula un *ă* și cu dinții închiși, în evoluția lui *ă > â* mișcarea unghiului maxilar ca la *e > i* (și *e*, ca oricare dintre celelalte vocale, se poate rosti cu dinții închiși) a avut ca urmare o apropiere mai mare a limbii de velum, întocmai precum la *i* limba este mai aproape de palat decât la *e*. Vocala *ă* primea tot mai mult timbrul lui *â*.

² Cf. S. Pușcariu, *Zur Rekonstruktion*, pag. 38—43.

atunci va fi dispărut rotacismul, că numai atunci se va fi încheiat epoca lui, că numai atunci lipsa rotacismului va avea aspectul unei particularități de ordin general al graiului nostru? Când o evoluție fonetică¹ a atins limita fiziologică și geografică până la care trebuia să ducă și când formele nouă au început să fie cele mai frecvente, rezultatele ei pot fi considerate ca având acest caracter general. Voiesc să spun deci că în limba străromână, încă înainte de a se fi diferențiat în dialecte deosebite, *é* în poziție nazală a evoluat până la *i*, că acest *i* se auzea în cuprinsul limbii dintr'un hotar într'altul — ceea ce nu este identic cu din sat în sat sau din om în om — că formele nouă cu *i* au devenit peste tot cele mai obișnuite și că cele vechi cu *e*, ecouri ale situației anterioare, nu mai puteau să ia rezultatului acestei evoluțiuni aspectul unui fenomen general. Că a fost așa, dovedește împrejurarea că formele cu *i* sânt astăzi în uzul general al celor patru dialecte (*dentem* > dacorom. arom. ir. *dinte*, megl. *dinti* etc.). Forme arhaice cu *e* se găsesc totuși în dacoromânește până în secolul XVII destul de adese. Când vor fi dispărut din celelalte dialecte, nu putem ști, căci nu avem documente dialectale prea vechi.

În aceeași măsură trebuie să fi ajuns în epoca străromână până la *i* și *ă* în poziție nazală în cazuri ca *christianum* > *creștin* etc. În același timp evoluția în direcție velară a lui *ă* în poziție nazală se oprise la *â*, dincolo de care a pătruns numai în mod excepțional până la *â* sau aproape de acesta. Am văzut cari împrejurări au făcut ca evoluția velară să se desvolte mai încet decât cea palatală. De fapt până la generalizarea lui *â* n'a ajuns decât dialectul dacoromânesc, în dialectele meglenoromân și istroromân nu mai există acest *â* de loc, iar la Aromâni uzul șovăie încă între *ă* și *â*.

Cele mai vechi texte dacoromânești neavând semne deosebite pentru *ă* și *â*, s'ar putea bănuși că și la noi, până în timpuri relativ recente, situația a fost cam aceeași ca la Aromâni. Cum însă astăzi facem o distincție atât de exactă, în nordul Dunării, între *ă* < *a* neaccentuat și *â* < *â* în poziție nazală, cred că nu putem admite că deosebirea aceasta, așa cum se prezintă astăzi, datează numai de vreo trei sute de ani — cu toate că începuturile ei trebuie să fie străromâne — că s'ar fi desvoltat deci numai

¹ Dispariția rotacismului, în special, n'a fost o evoluție fonetică în sensul acesta, ci un fenomen de asimilare a unui dialect față de altul.

prin secolul al XVII-lea și XVIII-lea, fără ca ortografia acelor vremuri să ia încă notă corespunzătoare de situația nouă. În chipul acesta am avea de a face cu o stagnare de veacuri îndelungate în evoluția lui *ă* în poziția nazală $> \check{a} > \hat{a}$ care ar fi continuat apoi, în repede dezvoltare, numai în vremuri foarte apropiate de noi. Lucrul acesta n'ar fi chiar cu neputință, dar vom vedea că împrejurările din vremurile vechi au fost mult mai prielnice prefacerii lui $\check{a} > \hat{a}$ decât timpurile mai nouă, când putem înregistra doar o influență contrarie ei.

Mai întâiu trebuie lămurită altă chestiune. Cum se face că în fața preciziei surprinzătoare, pentru începutul scrisului nostru, a sistemului ortografic al Codicelui Voronețean, acesta n'are totuși semne grafice deosebite pentru *ă* și *â*. Chiar dacă originalul praxiului husit n'ar fi avut o înfățișare ortografică și mai unitară, autorul lui a fost fără îndoială, pentru vremurile acelea, un foarte fin observator al limbii noastre și al sunetelor ei îndeosebi și un excelent cunoscător al regulilor noastre ortografice slavonești de atunci¹. Imprejurarea din urmă îl arată a fi de prin părțile noastre, iar faptul că la începutul scrisului nostru se găsește, precum se vede, un om care se distinge prin inteligența lui, de un spirit ager și cu o cultură apreciabilă pentru acele timpuri², a fost foarte norocos pentru dezvoltarea vieții noastre cărturărești și culturale în deobște. Când anonimul acesta și-a scris opera, în cuvintele de origine latină, la nordul Dunării, vocalele în poziția nazală erau toate nazalizate. El a simțit deci nevoia unui mijloc grafic deosebit, spre a însemna această nazalitate. Două posibilități i-au fost date pentru soluționarea acestei probleme ortografice: dublarea semnelor vocalice respective, deci aplicarea unor semne deosebite pentru vocalele nazale și cele orale, și alegerea unui singur semn grafic special, care intrând în combinație cu literele respective, să dea puțința distincției între cele două categorii de vocale. Soluția întâia ar fi însemnat o complicare prea mare a sistemului ortografic și prin

¹ Despre ortografia Codicelui Voronețean, vezi de ex. ce zic în lucrarea mea *Despre nazalizare și rotacism*, An. Academiei Rom., Secțiunea lit., 1908, pag. 292—293; îndeosebi despre $\uparrow$ *ib.* pag. 279, iar despre $\uparrow$ și $\uparrow$ *ib.* pag. 283—285.

² Cf. nesiguranța copiștilor Psaltirii Scheene și forma atât de împetritată, atât de lipsită câteodată de orice orientare sigură, pe care o primește textul acesta.

urmare a fost aleasă soluția a doua. Astfel a fost pus pe lângă **z**, **ī**, etc. semnul nazalizării **†**¹, când vocalele corespunzătoare lui **z**, **ī** etc. au fost nazalizate. Cum **â** accentuat se găsea aproape totdeauna în poziție nazală, **â** era caracterizat ca atare chiar cu semnul grafic **z** prin faptul că acestuia îi urma semnul **†**². Un **â** neaccentuat n'a existat decât în prea puține forme, iar semnul pentru **ă** era același **z** fără de **†**. Se distingea deci între **ī†** (**и†**), **ŝ†** (**oy†**) și **z†** pe deoparte și între **ī** (**и**), **ŝ** (**oy**) și **z** pe de altă parte, dar în cazul lui **z†** semnul **†** a primit de la sine un plus de funcțiune, care corespunde celui plus de deosebire între **z†** (**â**) și **z** (**ă**) față de **ī†** și **ī** de ex. Un șir de cuvinte însă aveau un **â** accentuat nenazalizat sau chiar un **â** neaccentuat oral: *târg. pâlc, vârtos, cârmăciu, învârtoșă* etc. În cazul acesta s'a adoptat o regulă ortografică slavonă și s'a scris **а** **Фрзши Cod. Vor.** ^{25/7}, **Фрзши тоулоу** *ib.* ^{137/13}, **скрзѣи** *ib.* ^{20/3}, **скрзѣа** *ib.* ^{116/3}, **скрзѣавѣ** *ib.* ^{116/12}, **трзгоулоу** *ib.* ^{100/11}, **крзѣачи** *ib.*

¹ Cf. *ib.* pag. 267—290. Chestiunea originii semnului acestuia nu are nici o importanță pentru studiul de față. Dar încă în 1908, când am publicat lucrarea citată aci, cred că i-am găsit explicarea. Aceasta mi se părea atunci prea îndrăzneajă, prea riscată, și am acceptat, nu fără de rezerve, părerea lui G. Weigand despre originea acestui semn grafic (*ib.*, pag. 288—289). M'am convins însă tot mai mult că avem de a face cu un semn specific românesc, invenție a anonimului caruia îi datorăm cele dintâi traduceri de cărți sfinte în limba românească. Semnul **†** nu este de cât un desemn care reproduce imaginea nasului: cele două linii oblice scurte reprezintă marginea de jos a nărilor (formele semnului variază **†**, **†**, **†**, etc.), iar linia de mijloc reprezintă puntea dintre ele cu prelungirea ei naturală peste mijlocul adâncit al buzei de sus. După câte am spus despre acel anonim, este foarte firesc ca el să-și fi dat foarte bine sama de deosebirea dintre vocalele nazale și corespondentele lor orale. Și astăzi încă oricine ne explică ușor că cineva „vorbește prin nas”, chiar fără ca să-l imite, pe când cine vrea să explice de ex deosebirea dintre un *merge* dialectal și *merge* literar, fără de acest mijloc de imitare, trebuie să aibă oarecari cunoștinți elementare de fonetică. Cum anonimul nostru are atâta respect pentru regulile ortografice slavone, este mult mai firesc ca el să fi inventat un semn nou pentru o funcțiune care n'a fost și nu putea să fie cuprinsă în acele reguli, decât ca să fi diformat sau transformat în scopul acesta un semn vechiu cirilic care pentru el avea de altfel cu totul alte rosturi. Avem deci și noi, dacă nu un alfabet, cel puțin un semn grafic românesc al nostru.

² În Codicele Voronețean i-a luat locul pe o scară întinsă **и** (**n**) înainte de altă dentală și mai rar **л** (**m**) înainte de labială (v. *op. cit.*). Cred că aceasta trebuie să fie sub raport ortografic cea mai frecventă deosebire între original și copie, datorită dispariției în curs pe atuncia a nazalizării.

⁸⁵/₁₄, **НАЗКОУ** *ib.* ³⁵/₂, **КРЪТОС** *ib.* ⁷²/₁₁, **†КРЪТОША** *ib.* ¹³⁶/₁₀ ¹. Această metateză ortografică nu se datorește deci numai unei simple aplecări de a imita obișnuințe ortografice slavone, ci este motivată de nevoia de a-l deosebi și aici pe *â* de *ă*. Cum cele mai multe dintre cuvintele acestea sunt de origine slavonă și cum în slavonește se scriau la fel, nici un alt mijloc nu eră mai la îndemâna scriitorului în cazul acesta. Prin urmare **ъ** îl reprezintă pe *â* nazal când eră urmat de **†**, pe *â* oral când se aplică acea metateză grafică, iar de altfel pe *ă*².

Cele susținute aici par a fi desmințite de forma **КАЗКА** *Cod. Vor.* ⁷⁷/₄, care ar putea fi cetită în sfârșit și *câlcă*, căci trecerea lui *ă* în *â* înaintea de *l* + *cons.* într'un dialect oarecare n'ar fi cu neputință, *l* având adese efecte identice cu *r* (cf. *cârnat* > *cârnat*, *fârtat* > *fârtat* etc.) Totuși cred că trebuie să cetim și aci *câlcă*, aceasta fiind forma pe care o găsim și de altfel în texte vechi și pe care o întrebuițăm și astăzi de obicei. Metateza grafică a lui **ъ** fiind de rigoare în anumite cazuri, s'a putut lesne întâmpla ca să fi fost aplicată odată și în mod greșit. De altfel regula noastră o confirmă Psaltirea Scheiană, care chiar din cauza inconsecvenței sale ortografice are valoare documentară cu atât mai mare atunci când este consecventă. În Psaltirea Scheiană se scrie numai *învrătoșă*, o singură dată *învrătoșare*, numai *plăcui*, *plăc*, *scrăbă*, *scrăbi*, *scrăbie*, *scrăbit*, *scrănăvi*, câte o singură dată *scărbi* și *scărbescu*, numai *sfrăși*, *sfărșit*, *srăgui*, de două ori *vrășă* însă de 12 ori *vărsă*, de 23 ori *vrătosă*, numai o singură dată *vărtosă*, de 47 ori *vrătute* numai de 10 ori *vărtute*, o dată *vrăvulă*. Metateza din chestiune este aci, precum vedem, regulă generală. Dacă la verbul *vărsă* se preferă grafia fără de metateză, este pentru că aici se găseau și forme ca *vărsă* la cari metateza n'a fost cu puțință și pentru că de sigur formele cu *ă* (*vărsă*) erau mai obișnuite decât cele cu *â* (*vărsă*), ca și astăzi de altfel. Tot astfel uzul poate să fi șovăit și între *vărtute* și *vărtute*, deși cele 10 abateri de la grafia obișnuită pierd valoarea lor documentară în fața frecvenței acestui cuvânt. Nu se scrie însă în Psaltirea Scheiană decât *câlcă* (de 6 ori), *câlcătoriu* (de 10 ori), *câlcătură* (o dată) și *câlcăniu* (de 2 ori). Evident că aici

¹ Cf. I. G. Sbierea, *Codicele Voronețean*, pag. 312.

² Că **ъ** a fost întrebuițat câteodată pentru -*ii* etc. nu are aici nici o importanță. Nota aceasta nu privește de altfel *Codicele Voronețean*.

se pronunța *-âlc*, iar nu *-âlc* ca în *plăcul, plăc*¹. Acel *clăcă* din Codicele Voronețean nu poate infirmă prin urmare constatările noastre: În cele dintâiu texte românești s'a distins cu foarte multă acuratețe între *â* și *ă*, deși pentru aceste două vocale nu existau semne grafice deosebite.

Mai apoi, când a dispărut nazalizarea, nu s'a mai înțeles rostul lui *†*, care se întrebuișă în consecință tot mai rar în interiorul cuvintelor. O urmare a faptului acestuia a fost că deosebirea ortografică dintre *â* și *ă* s'a desființat de la sine. Vocala *â* ne mai putând fi înregistrată ca atare și prezentându-se sub raport grafic ca și *ă*, și metateza grafică își pierde vechea sa semnificație, rămânând acum de fapt numai o obișnuință ortografică slavonă, păstrată și pentru scrisul românesc, fără ca să mai fie reclamată de vreo nevoie internă a acestuia.

Disparația nazalizării aparține unei epoci destul de recente. După ce am analizat influența poziției nazale asupra vocalelor, înțelegem că nazalizarea lor a putut să producă doar o tendință de micșorare a unghiului lor maxilar. Efectul desnazalizării ar fi putut să fie deci cel mult contrar prefacerii lui *ă* > *â* în poziție nazală. Iată de ce este cu atât mai puțin probabilă o stagnare de veacuri în evoluția lui *â* în poziție nazală > *â*, precum spuneam mai sus. În epoca desnazalizării *ă* accentuat trebuie să se fi prefăcut mai de mult în *â*. Ba, mi se pare că chiar nazalizarea, necunoscută dialectelor din sudul Dunării, a făcut ca numai în dialectul dacoromânesc *ă* accentuat în poziție nazală să dea în mod consecvent *â*, pe când în aromânește uzul șovăie între *ă* și *â*.

În cursul expunerilor de față cred că s'a lămurit și problema originii sunetelor *ă* și *â*. De sigur, Ovid Densusianu are toată dreptatea relevând că trecerea lui *a* în poziție nazală în *â* nu poate fi separată de fenomenul analog din limba albaneză, aceasta având în cazul acesta *e*², și arătând că ruanțarea lui *ă* spre *â* nu poate fi datorită influenței slave³, precum crede Tache Papahagi⁴. Nici apariția lui *ă* în asemenea poziție, ca stadiu

¹ Cf. Candrea, *Psaltirea Scheiană* I, 77. M'am servit pentru toate indicațiile făcute aci îndeosebi de glosarul lui Candrea, *ib.* II.

² *Hist. de la langue roumaine* I, pag. 295.

³ *Grăi și suflet* I₂ (1925), pag. 325.

⁴ *ib.* 205.

anterior lui *â* nu poate fi explicată dintr'o influență autohtonă numai, idee reluată de curând de asemenea de T. Papahagi¹. Pentru *ă* < *a* neaccentuat avem de curând excelenta și foarte convingătoare expunere a lui Th. Capidan². Tratănd chestiunea din punct de vedere istoric, în legătură cu limba albareză și cea bulgară, dânsul ajunge la concluziunea că nici obârșia traco-ilirică a lui *ă* nu este pe deplin asigurată. Concluziunea aceasta are toată valoarea și pentru *ă* (> *â*) accentuat în poziție nazală, încât sunetele acestea nu pot fi izolate unul de altul. Din analiza fiziologică a evoluției lui *a* accentuat în poziție nazală în *ă* și *â* ne-am convins, cred, că sunetele acestea au apărut în mod spontan în graiul strămoșilor noștri. Dacă au existat cumva în limba populațiunii băștinașe, sau în limba vreunei populațiuni vecine, în epoca când evoluția aceasta a început, împrejurarea aceasta a putut s'o promoveze numai.

Dacă am făcut dovada că formele *câine*, *pâine* etc. sânt străromâne și tot atât de vechi ca și formele *câne*, *pâne* etc. și *creștin*, *fin* etc., atunci nici unul din cele 44 puncte de asemănare dintre dialectele dacoromân și meglenoromân citate de Th. Capidan nu mai pot servi ca dovadă că raporturile megleno-dacoromâne s'au prelungit dincolo de raporturile dintre Aromâni și Dacoromâni. În evoluția lui *a* accentuat în poziție nazală putem înregistra în cuprinsul dialectului meglenit doar o singură inovațiune care nu este străromână: prefacerea lui *ă* și *â* în *o* resp. *o*³. Inovațiunea aceasta n'o cunoaște dialectul dacoromân, dar se găsește și în dialectul bulgar din Rodope.

Nu putem admite, împreună cu Th. Capidan, că prefacerea lui *ă* și *â* în *o* se datorește influenței bulgare, pentru că „nu se

¹ *Ib.* 203.

² În *Raporturile lingvistice slavo-române în Dacoromania III* (1923), pag. 162—165. Despre *ă* și *â* în alte limbi cf. și M. Gaster, *Zur rum. Lautgeschichte I, Die gutturale Tenuis* etc., Halle, 1878, pag. 4—5.

³ Numai în Țarnăreca și Huma, satele în care se resimte o influență aromânească foarte puternică, precum arată Th. Capidan de repeșite ori, se spune *ă* în loc de *o*, iar *o* în loc de *o* se aude numai în Liumnița (*op. cit.* pag. 97). Th. Capidan crede că *o* s'ar fi dezvoltat din *ă*, iar *o* din *u* < *â*, pentrucă „baza“ lui *ă* ar fi *o*, iar „baza“ lui *î* ar fi *u* (*ib.* 100). Tot atât de bine am putea declara că „baza“ lui *ă* resp. *â* este *e* și *i*. De sigur că *o* în Liumniței este un *o* care s'a închis.

mai găsește și în celelalte dialecte sau subdialecte românești¹. La fel am putea să susținem că fenomenul este în bulgărește de origine românească, pentru că afară de dialectul din Rodope „această particularitate nu există în nici un alt dialect estic sau vestic din întregul domeniu al limbii bulgare”². Apariția lui ρ în locul lui $\tilde{a}$ și $\hat{a}$ nici nu poate fi considerată ca o continuare a evoluției lui $\hat{a}$ în poziție nazală $> \hat{a}$, în sensul în care de ex. i apare ca o prelungire a evoluției $a > e$ în cazuri ca *animam* $>$ *animă* $>$ *inimă*, unde reducerea unghiului maxilar a continuat dincolo de e . Din punct de vedere fiziologic nu putem descoperi în lăuntru cuvintelor din chestiune nimic ce ar putea motiva prefacerea lui $\tilde{a}$ și $\hat{a}$ în ρ . Din potrivă, în cuvintele acestea continuă să existe toate acele elemente cari au provocat transformarea lui a în $\tilde{a}$ resp. $\hat{a}$ și nu s'a ivit nimic nou ce ar explica transformarea lui $\tilde{a}$ și $\hat{a}$ în ρ ³. Noua evoluție comună dialectului meglenoromân și dialectului bulgar din Rodope se explică mai bine prin inmixtiunea unei populațiuni streine, ale cărei obișnuințe articulatorice se împotriveau articularii lui $\tilde{a}$ și $\hat{a}$ accentuați și în al cărei sistem fonetic ρ , sau un o cu un timbru asemănător lui ρ , se apropia mai mult de $\tilde{a}$ resp. $\hat{a}$. La fel apare ϵ în loc de $\hat{a}$ și $\tilde{a}$ accentuați în dialectul Aromânilor din Acarnania⁴. Acea populațiune streină, influenței căreia se datorește apariția lui ρ în locul lui $\tilde{a}$ și $\hat{a}$, ar putea să fie Pecenegii, deși Th. Capidan nu prea vrea să admită lucrul acesta. Intervenția lor în sensul acesta poate să dateze încă din epoca în care Meglenoromânii se găseau în regiunea munților Rodope⁵, chiar dacă în dialectele bulgărești din acele regiuni „pronunțarea lui $\tilde{a}$ ($\mathfrak{z}$) ca oa apare cu mult după secolul XII”⁶. Multe fenomene lingvistice sânt mult mai vechi de cum ni le arată cele dintâiu texte în cari sânt atestate. Ar fi să tăgăduim de altfel existența în secolul al

¹ *Ib.* pag. 92, cf. pag. 64 și 65.

² *Ib.* pag. 92.

³ De altfel $\hat{a}$ și $\tilde{a}$ accentuați se prefac în ρ și când nu sânt în poziție nazală. Inovațiunea nu poate fi datorită deci, cu atât mai puțin, poziției acesteia.

⁴ *pușen, keșe, arămen* („Aromân“), *keștic, keșmp, beș* ($<$ *bărn* $<$ *bărnus*, *bărnus* „brâu“), *măkeș* („mâncăm“), *muleri* (pl. lui *mulare* „catăr“). Vezi G. Weigand, *Die Aromunen II*, pag. 176—177.

⁵ Cf. și Th. Capidan, *op. cit.* pag. 56.

⁶ *Ib.* 65.

XV-lea a unor arhaisme cari se găsesc într'un șir de texte ulterioare veacului acela și dintre cari unele se mai păstrează și astăzi, pentru că nu dăm de ele în textele husite. Pecenegii lui Zonaras, așezați pe la sfârșitul secolului al XI-lea prin părțile în cari se găsesc astăzi Meglenoromânii ¹, ar fi putut astfel doar să ajute evoluția înlocuirii lui *ă* și *â* prin *o* în dialectul meglenoromân, fie că Meglenoromânii se găseau în locuințele lor de acum înaintea lor, fie că au venit încolo numai pe urma lor. Iar dacă cumva ar trebui să admitem — nu știu ce ne-ar putea obliga să susținem asemenea lucru — că Pecenegii au și dispărut de prin părțile munților Rodope sau din apropierea Meglenoromânilor când *o* i-a luat locul lui *ă* și *â* ², atunci să nu uităm că astfel de inmixțiuni etnice au adese în limbă ecouri foarte târzii ³. Poate că înlocuirea lui *ă* și *â* prin *o* își are numai cele dintâiu începuturi în epoca conviețuirii Meglenoromânilor cu Bulgarii din Rodope și poate că mai apoi nu s'a generalizat de o potrivă de repede într'o parte și alta.

Partea de adevăr cuprinsă în părerile lui Th. Capidan privitoare la locul de obârșie a Meglenoromânilor, la drumul pe care au ajuns în ținuturile în cari se găsesc astăzi și la împrejurările în cari s'a petrecut această mișcare, cred că este următoarea: Când după vreo câteva veacuri de conviețuire, de unitate teritorială și lingvistică, Străromânii au început să se despartă unii de alții, pe urma presiunii exercitate asupra lor de Slavi și de Bulgari, Aromânii au coborât cei dintâiu în spre sud, până în munții Pindului și câmpiile Tesaliei ⁴. Strămoșii Aromânilor nu pot să-și fi avut locuințele înainte de aceasta prin părțile albaneze, ci trebuie să fi trăit mai la răsărit, în Bulgaria de astăzi ⁵.

¹ Cf. *ib.*

² Cf. *ib.* pag. 63 și 65.

³ Cf. și *Dacoromania* II, pag. 192 și în deosebi nota 2 de pe aceeași pagină.

⁴ *Op. cit.*, pag. 62.

⁵ *Vezi Românii din Peninsula Balcanică în Anuarul Institutului de istorie națională pe 1923*, publicat de Alex. Lapedatu și Ioan Lupăș, Buc. 1924, pag. 107—109. Lucrarea lui Th. Capidan citată în nota aceasta trebuie consultată în întregime pentru chestiunile cari ne preocupă aci și pentru că concepțiile autorului se evidențiază mai bine, dacă avem în vedere expunerile dintr'însa pe lângă cele din *Meglenoromânii* I.

De la nord, din Balcani ¹, dintr'o regiune care se găseă și mai la răsărit decât locurile de unde au pornit aceștia și numai în urma lor, au plecat apoi Meglenoromânii ². Până a se stabili în regiunea Caragiovei, Meglenoromânii trebuie să fi făcut un popas mai îndelungat în Rodope ³.

Patria primitivă a Meglenoromânilor trebuie căutată deci undeva în răsăritul Bulgariei. De acolo ar fi început să emigreze, după Th. Capidan, „prin sec. XIII și poate ceva și mai târziu” ⁴. Th. Capidan nu ne arată însă grație căror împrejurări Megleniții, și numai ei, ar fi putut rezistă, rămânând pe loc, timp atât de îndelungat năvalei slavo-bulgare și cari împrejurări au determinat târzia lor deplasare în altă parte. Teoria aceasta nu se poate întemeia pe nici un singur argument istoric. Așa cum ne-o prezintă autorul ei, ea este motivată doar de asemănările megleno-dacoromâne. Am văzut că acestea nu pot avea rolul care le-a fost atribuit. Apoi, chiar dacă am admite că Meglenoromânii nu s'au îndepărtat din acele ținuturi de nord-est decât prin secolul al XIV-lea, noi n'am putea înțelege cum s'ar fi putut găsi ei acolo cu vr'un grup de Dacoromâni în raporturi destul de strânse, spre a explica asemănările din chestiune. În acele vechi meleaguri meglenoromâne, oricât de apropiate de Dunăre, trebuie să fi fost atotputernică influența politică și culturală bulgară, rivală cu influența bizantină, iar dincoace de Dunăre, prin acele părți, nu poate să fi existat o populațiune dacoromânească destul de viguroasă, ca să aibă înrăurirea presupusă de Th. Capidan, într'o epocă în care principatele noastre luau de abia ființă, cu centrele lor situate cu desăvârșire aiurea. O asemenea influență anterioară secolului al XIV-lea este și mai puțin verosimilă.

Splendidele contribuții ale lui Th. Capidan combinate cu constatările lui Const. Jireček, cred că ne indică destul de precis soluția problemei. După Const. Jireček ⁵ granița dintre zona culturală română și cea greacă porneă din apropierea orașului Lissos (Alessio) prin munții Miridiților și ai Dibrei, treceă

¹ *Meglenoromânii I*, pag. 57.

² *Ib.* pag. 62.

³ *Ib.* pag. 58 și 63—64.

⁴ *Ib.* pag. 65, cf. pag. 63.

⁵ *Geschichte der Serben*, pag. 39, cf. și Th. Capidan, *Românii din Peninsula Balcanică*, pag. 100—101,

prin Macedonia de nord între Scupi (Zlokučani, la nord-est de Scopie) și Stobi (la revarsarea Țărnei în Vardar), înconjură apoi orașele Naissus (Niș) și Remesiana (Bela-Palanka) — Pautalia (Küstendil) și Serdica (Sofia) cu toată regiunea Pirotului aparținând zonei grecești — și se îndreptă iar spre est până la Marea Neagră dealungul versantului de nord al munților Balcani. Străbunii Românilor de azi trebuie să ni-i închipuim deci locuind între Balcani și Dunăre, având vreo câteva posturi avansate și dincoace de acest fluviu, iar apoi prin ținuturile montene, în apropierea Albanezilor și prin Serbia, și, fără îndoială, și prin ținuturile muntoase ale Banatului și Transilvaniei. În resfirarea lor la nordul Dunării se pare că erau mai concentrați în regiunile din sudul Mureșului și îndeosebi în sudetul Banatului și în sudvestul Transilvaniei, unde se găseau mai aproape de Romania transdanubiană, din spre Moesia, și în mai strânse legături cu ea. Din Moesia ne-a venit pe la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea episcopul Nicetas Remesianul și în spre acolo se concentrau toate drumurile cari duceau din Dacia spre apus¹. Presiunea invaziei slavo-bulgare a fost exercitată asupra noastră la sudul Dunării în două direcții, din spre Dunăre spre Balcani, deci de la nord spre sud pe de o parte, și dinspre părțile Bulgariei de azi spre ținuturile sârbești, deci de la est spre vest pe de altă parte. De alungul meleagurilor în cuprinsul cărora s'a produs spărtura în teritoriul unitar al Străromânilor din cauza acestor presiuni, acolo unde unitatea noastră teritorială a fost desființată astfel, acolo trebuie desemnată linia care desparte dialectele cari încep a se diferenția din graiul străromân.

Fiind convingși în urma unor argumente istorice și lingvistice de toată greutatea că poporul român s'a format în nordul și în sudul Dunării și că limba străromână a fost unitară, am admis că Dunărea n'a fost în acele vremuri străvechi o frontieră dialectală. Am ajuns în chipul acesta oarecum în contradicție cu noi înșine, căci am continuat să vorbim de Români din „nordul Dunării“ și de Români din „sudul Dunării“, să vedem deci în

¹ Vezi Vasile Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-român*, Buc. 1911, îndeosebi pag. 158–178 și *Câteva cuvinte cu privire la organizația provinciei Dacia Tratatana cu prilejul unei cărți noi asupra acestei cestiuni în Conv. Lit. XL (1906) 747 urm.*, cf. și a mea *Introducere în studiul literaturii vechi*, Cernăuți, 1922, pag. 37–42.

Dunăre linia care ne desparte pe unii de alții¹ și să ne lăsăm astfel pradă sugestiei că dealungul ei s'a format vidul pe urma căruia am încetat să constituim o unitate teritorială și lingvistică, deși știam foarte bine că originile dialectului dacoromân nu pot fi căutate în șesurile de la stânga Dunării și deși faptele istorice nu ne îngăduie că să mutăm vidul acesta acolo unde Carpații și munții Sârbiei se întâlnesc pe malurile acestui fluviu.

Împinși spre sud și vest noi trebuie să fi pierdut contactul mai întâiu pe o linie care ducea de la nord spre sud, orientată mai mult spre răsărit sau spre apus, între Niș și Bela Palanka pe de o parte, Sofia și Küstendil pe de altă parte, deci cam în direcția din acele regiuni a frontierei dintre zona greacă și cea romană. La răsărit de linia aceasta grupul Românilor de est se mișcă spre sud, la apus de linia aceasta aripa de sud a Românilor de nordvest² eră împinsă spre nord și vest³. În mod fatal au trebuit să se îndepărteze astfel unii de alții.

Cred că ne găsim în deplin acord cu știrile pe cari le avem despre felul cum au pătruns Slavii și Bulgarii în Peninsula balcanică, dacă ne închipuim efectele acestei invazii pentru dezvoltarea limbii și neamului nostru precum urmează. Slavii trecând din șesurile de pe malul stâng al Dunării în Balcani, au lăsat mai întâiu neatinsă aripa extremă dela răsărit a Românilor de est. Partea cea mai mare a Românilor acestora însă, până în spre linia de care a fost vorba mai sus, a fost pusă în mișcare spre sud, și a înaintat până în munții Pindului și câmpiile Tesaliei. Aceștia sânt strămoșii Aromânilor. Apoi a urmat invazia Bulgarilor, mai de la răsărit, din sudul Basarabiei de azi. Curentul acesta trebuia să se izbească de strămoșii Meglenoromânilor,

¹ De fapt o frontieră dialectală se poate forma acolo unde înainte nu existase. Dacă Dunărea nu ne-a despărțit în epoca străromână, dealungul ei s'ar fi putut produce totuși sciziunea într'un grup de nord și unul de sud. Dar între dialectul dacoromân, pe de o parte, și dialectele aromân și meglenoromân, pe de altă parte, există vreo câteva deosebiri fundamentale de origine străromână (cf. raporturile între dialectele acestea privitoare la nazalizare și rotacism, prima influență albaneză etc., vezi și Th. Capidan, *Meglenoromânii I*, pag. 59, *Românii din Peninsula Balcanică*, pag. 98 urm.), iar hotarul între domeniile acestor deosebiri nu poate să fi fost Dunărea.

² Românii din nordul Dunării și cei de prin părțile sârbo-montenegre și albaneze, cei din urmă formând aripa de sud.

³ Vezi mai jos.

aripa extremă de la răsărit a Românilor de est. Drumul pribegiei lor, care începù astfel, duce prin munții Rodope și sfârșește atin-gând ținutul Caragiovei. Intemeind împărăția lor și unind semin-țiile slave de acolo, Bulgarii înaintează tot mai mult spre apus. Presiunea asupra aripei de sud a Românilor de nord-vest deveni astfel tot mai puternică. Grupuri de Români se desfac de aci și se resfiră dealungul țărmlui dalmatin și a hinterlandului lui, dar și dincoace de Dunăre. Toate mutările și deplasările acestea nu se produc dintr'odată cu toată intensitatea lor și în cadrele întregii lor expansiuni, ca o mișcare de scurtă durată, ci au nevoie de un timp mai îndelungat, de mai multe veacuri chiar. Pe Aromâni de ex. ni-i arată unele indicațiuni bizantine în plină retragere spre sud încă pe la sfârșitul secolului al IX-lea ¹.

Dacă admitem ipoteza aceasta, unele chestiuni destul de încurcate până acuma par a se lămurii. Impărțindu-i pe Străro-mâni într'un grup de est, reprezentat astăzi de Aromâni și Megleniți, și altul de nord-vest, reprezentat astăzi de Dacoromâni și Istroromâni, înțelegem foarte bine de ce vechea influență sla-vo-nă are în dialectele aromân și meglenit un vădit colorit răsă-ritean ². Situația geografică ni-i arată apoi pe Români de nordvest mai aproape de Albanezi și în mai intim contact cu ei. Iată de ce vechea înrăurință albaneză a lăsat urme mai puternice în dia-lectul dacoromân decât în dialectele aromân și istroromân ³.

Albanezii desigur că locuiau mai la nord în acele vremuri vechi decât în zilele noastre ⁴. Cum ei au fost cuprinși în zona romană — puternica influență a limbii latine asupra limbii lor dovedește cu prisosință lucrul acesta — la sud nu vor fi ajuns mult mai departe de linia despărțitoare a zonei acesteia de zona greacă, linie care a plecat, precum văzurăm, de la Lissos spre est. Se pare că presiunea slavo-bulgară în direcția vest a atacat

¹ Cf. și Th. Capidan, *Meglenoromâni* I, pag. 62.

² Th. Capidan, *Români din Peninsula Balcanică*, pag. 116. Despre astfel de raporturi între Megleniți și Bulgarii de est a fost vorba de repetite ori în cursul studiului acestuia. Vezi și ce am zis despre prefacerea lui *o* și *e* neaccentuați în românește și în dialectele bulgare de est în *Dacoromania* II, pag. 207, cf. Th. Capidan, *Raporturile lingvistice slavo-române*, ib. III, pag. 168—169.

³ Cf. S. Pășcariu, *Zur Rekonstruktion*, pag. 59—66 și Th. Capidan, *Raporturile albano-române în Dacoromania* II, îndeosebi pag. 449 și pag. 482—487.

⁴ Vezi, între altele, *ib.*

mai întâiu mai cu putere regiunea din preajma frontierei etnice dintre Albanezi și Străromâni. Slavii pătrunzând acolo, Românii și Albanezii se despărțesc unii de alții. Grupuri de Români sânt aruncate dincoace de Dunăre și găsesc locuințe nouă nu chiar la malul stâng al acestui fluviu, unde populațiunea eră mai deasă, ci la nordul Mureșului. Alte grupuri, de Albanezi, au fost împinse la sud și se așează unde populațiunea albaneză a fost mai puțin compactă, deci la marginea de sud a teritoriului albanez de atunci. Ordinea geografică dintre dialectele gheg și tosc ale limbii albaneze se inversează astfel. Înțelegem acum de ce Românii rotacizanți se găsesc chiar în ținuturile de nord ale teritoriului dacoromân, iară Albanezii rotacizanți în ținuturile de sud ale Albaniei, de ce tocmai Toscii, cari sânt mai îndepărtați de noi, formează viitorul cu *do* „a voi“, ca și noi, și nu cu *kam* „am“, ca în dialectul gheg de la nord¹. Pe calea aceasta ne vor fi venit din Serbia și locuțiuni ca „a făgădul marea cu sarea“².

Asemănările dintre dialectul meglenoromân și cel dacoromân se pot explica prin situația lor periferică în cuprinsul ținuturilor străromâne. În timpul popasului lor în regiunea munților Rodope Me Ieniții poate că au mai avut oarecari legături cu Românii din Serbia, distanța dintre cele două regiuni fiind destul de mică. Astfel ar apare și mai motivate și asemănările lor cu Istroromânii.

În Serbia elementul românesc s'a păstrat încă vreme îndelungată. Documente sârbești, începând cu secolul al XIII-lea ne vorbesc de el. Nu mai trebuie să ne punem întrebarea, dacă acești Români erau Aromâni sau Dacoromâni³. Situația lor geografică ne facem să înțelegem de ce au atâtea particularități comune cu Dacoromânii pe de o parte și cu Aromânii pe altă parte. Acești Români n'au emigrat numai în nordul Dunării, ci și în vest până în Veglia, Croația, Istria și Craina⁴.

Concluziunile lui S. Pușcariu asupra vechilor așezări ale Românilor, trase dintr'o expresie idiomatică, nu par prin urmare de loc riscate⁵, ci izvoresc dintr'o fericită intuiție a unor fapte reale.

Cernăuți, Septembrie 1925.

Alexe Procopovici.

¹ Cf. și Th. Capidan, *Raporturile albano-române*, pag. 446.

² Vezi S. Pușcariu, în *Cugetul românesc* (1922) No. 4, pag. 395—397.

³ Cf. Th. Capidan, *Români din Peninsula Balcanică*, pag. 109 urm.

⁴ Vezi în legătură cu aceste migrațiuni Silviu Dragomir, *Vlahii și Mortacii*, Cluj 1924 și *Vlahii din Serbia în Anuarul Institutului de istorie națională I* (1921—1922).

⁵ Vezi articolul citat.